

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ ЛЬОТНИЙ КОЛЕДЖ**

Циклова комісія економіки та управління

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «Історія економіки та економічної думки»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

Облік і аудит

За темою № 8 - Особливості розвитку ринкового господарства та основні напрямки економічної думки в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)

Харків 2021

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 23.09.21 № 8

СХВАЛЕНО

Методичною радою
Кременчуцького льотного
коледжу
Протокол від 22.09.21 № 2

ПОГОДЖЕНО

Секцією науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 22.09.21 № 8

Розглянуто на засіданні циклової комісії економіки та управління, протокол від 31.08.2021 № 1

Розробники: викладач циклової комісії економіки та управління, спеціаліст вищої категорії, викладач-методист, Луценко Г. П.

Рецензенти:

1. Професор кафедри бізнес адміністрування, маркетингу і туризму Кременчуцького національного університету ім. М. Остроградського, Доктор економічних наук, професор, Дружиніна В.В.
2. Викладач циклової комісії економіки та управління КЛК ХНУВС, к. е. н., спеціаліст вищої категорії, викладач-методист, Пушкар О.І.

План лекцій:

1. Господарство України у першій половині XIX ст. та теоретичне обґрунтування необхідності його реформування.
2. Вплив реформи 1848 і 1861 років на здійснення промислового перевороту і поступову індустріалізацію економіки України.
3. Основні напрямки економічної думки в Україні у другій половині XIX — на пан. XX ст.

Література:

Основна:

1. Богиня Д. П. Історія економіки та економічної думки : навчальний посібник / Д. П. Богиня, Н. М. Краус, О. В. Манжура. — Хмельницький : ХНУ, 2010. — 428 с.
2. Економічна історія : навчальний посібник / Т. В. Ус, Т. Є. Калашник, І. Ф. Лісна та ін. — Х. : Вид. ХНЕУ, 2012. — 244 с.
3. Економічна історія України : історико-економічні дослідження : в 2 томах / В. М. Литвин. — К., 2011. Том 1. — 695 с. Том 2. — 607 с.
4. Історія економіки та економічної думки : навчальний посібник / О. Ю. Амосов, В. В. Калюжний, В. Л. Міненко та ін. — Х. : Магістр, 2009. — 408 с.
5. Історія економіки та економічної думки : навчальний посібник / Г. М. Грігорян, О. О. Губарев, Т. Є. Калашник та ін. — Х. : Вид. ХНЕУ, 2010. — 314 с.
6. Історія економіки та економічної думки : навчальний посібник / С. В. Степаненко, С. Н. Антонюк, В. М. Феценко, Н. О. Тимочко. — К., 2010. — 743 с.

Допоміжна:

7. Бойко А. Р. Історія України : навчальний посібник / А. Р. Бойко. — К. : АкадемВидав, 2010. — 687 с.
8. Воробйова Л. Ю. Формування наукових шкіл. Українська школа фізичної економії / Л. Ю. Воробйова // Економіка України. — 2008. — № 4. — С. 66–67.
9. Геец В. М. Проблемность структурных трансформаций экономики стран с развивающимися рынками / В. М. Геец // Економіка та прогнозування. — 2009. — № 1. — С. 54–69.
10. Годзина Г. С. Экономическая история : учебник / Г. С. Годзина, Г. П. Воцанова. — М. : ИНФРА-М, 2007. — 254 с.

Інформаційні ресурси

1. Законодавчі та нормативні акти України. — Режим доступу : www.uazakon.com.
2. Офіційний сайт Кабінету міністрів України. — Режим доступу : www.kmu.gov.ua.

3. Офіційний сайт Державного комітету статистики України. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua.

1. Господарство України у першій половині XIX. ст. та теоретичне обґрунтування необхідності його реформування

Кінець XVIII ст. для України ознаменувався тим, що після чергового поділу Польщі українські землі були розподілені між Російською та Австро-Угорською імперіями. Більша частина території України опинилась під Росією, і у першій половині XIX ст. там завершився процес адміністративно-територіального поділу земель.

Вони були поділені на такі частини:

- *Лівобережжя (Чернігівська і Полтавська губернії),*
- *Правобережжя (Київська, Подільська і Волинська губернії), Слобожанщина (Харківська губернія та Новоросія (південна, або степова частина), Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії).*
- *Східна Галичина, Закарпаття та Буковина входили до Австрійської імперії.*

Управління господарським життям повністю здійснювали губернатори, призначувані Москвою. Схожа система управління, хоч і значно ліберальніша, існувала і в підавстрійській Україні.

1. Провідну роль в економічному житті України у першій половині XIX ст. продовжувало відігравати сільське господарство. Хліборобство розвивалось переважно екстенсивним шляхом, за рахунок освоєння пусток, луків, заболочених місць, нових земель.

У Наддніпрянщині, Лівобережжі, Слобожанщині, Північному Причорномор'ї панщина, кріпосне право та інші форми експлуатації селянства гальмували розвиток промисловості, сільського господарства та внутрішнього ринку. На Лівобережжі та Слобожанщині існували здебільшого дрібні і середні поміщицькі господарства з переважанням землеробства, які використовували працю кріпаків, що було поганою підставою для розвитку капіталізму. На Правобережжі і, особливо, в Степовій Україні високу ефективність демонструють великі магнатські маєтки, які спеціалізуються на вирощуванні зернових, буряків та інших технічних культур. Для цього регіону, характерний також розвиток тваринництва, особливо конярства та вівчарства на основі селекційної роботи, що дало підстави для експорту худоби, зерна та інших продуктів сільського господарства.

2. До реформ 1848 і 1861 рр. тривав процес розкладу пануючих феодально-кріпосницьких відносин і становлення нових, капіталістичних відносин. Розвивалася промисловість, зростала кількість міст і міського населення, розвивався внутрішній ринок, розширювалися зв'язки із зовнішнім ринком — усе це збільшувало попит на товарну сільськогосподарську продукцію. Поміщики дедалі більше втягувалися в товарно-грошові відносини: вони збільшують посівні площі, знеземлюють селян, розширюють урочну

систему, купують свій, досконаліший сільськогосподарський реманент. Деякі поміщики намагалися раціоналізувати своє господарство: переймали досвід передових господарств, запровадили досягнення агрономії і агротехніки, переходили до багатопілля, застосовували найману робочу силу, розширювали посіви технічних культур: конопель, тютюну, льону. З 20-х років XIX ст. починають культивувати посіви цукрових буряків. Це було дуже вигідно: десятина землі, засіяна цукровими буряками, давала прибуток у чотири рази більший, ніж десятина пшениці.

3. Однак внаслідок екстенсивного розвитку, нещадної експлуатації кріпаків поміщицькі й селянські господарства починають занепадати. Таким чином, з 30-х років XIX ст. кріпосницьке сільське господарство опинилося в стані кризи. Про це свідчило те, що натуральне господарство починає зникати через підпорядкування вимогам ринку. 90 відсотків товарного хліба давали поміщицькі господарства і 10 відсотків — селянські. Поміщики в гонитві за прибутками вимагали, щоб, крім панщини, селяни сплачували чинш, і в такий спосіб примушували селян продавати частину своєї продукції.

4. Розвиток промисловості в Україні першої половини XIX ст. проходив в умовах технічного перевороту, який розпочався в 30-40-х рр. і завершився в 60-70-х рр. Наслідком перевороту стало утвердження фабрично-заводського виробництва. В середині XIX ст. воно перемогло в суконній, тютюновій, паперовій та інших галузях.

Разом з тим, на Східній Україні мануфактурні підприємства існували до початку XIX ст. і умовно поділялися на 3 типи:

- мануфактури, засновані на примусовій праці (вотчинні й більшість казенних);
- посесійні мануфактури, на яких поряд із працею приписних ї посесійних селян використовувалася праця вільнонайманих робітників;
- мануфактури, засновані на вільнонайманій праці (купецькі й селянські).

Вотчинні мануфактури у великій кількості почали виникати наприкінці XVIII ст. і масово на початку XIX ст. На першому місці стояло гуральництво, але до 20-х років XIX ст. великих гуралень було небагато. З 20-х років з'являлися великі парові гуральні. У зв'язку з цим за 40 років загальна кількість гуралень зменшилася більш як удвічі, а обсяг продукції зріс більш як утричі.

У 30-40-х роках XIX ст. відбувається занепад вотчинної та посесійної мануфактур і швидке зростання купецької і селянської. У 1860 р. у Східній Україні було 2147 промислових підприємств (без гуралень), серед них купецьких — 94,2 %.

Але і в цей час ще залишалися мануфактури з виробництва сукна, які підтримувала держава. Вони одержували безпроцентні кредити, субсидії, були захищені митними тарифами. Проте і в суконну промисловість поступово проникає купецький капітал, і вже в 1860 р. купецькі суконні підприємства давали 53 % продукції.

Промисловий переворот в Україні зумовив розвиток машинобудування.

Як і в Росії, він розпочався з 30-х років XIX ст., хоча й мав свої особливості. Так, якщо в Росії він розпочався у бавовняному виробництві, то в Україні — у горілчаній і цукровій галузях промисловості. Відмінність полягала також і в тому, що в Росії промисловий переворот охопив спочатку купецьку мануфактуру, а в Україні — поміщицьку.

4. В період реформи в Україні розвивається військова промисловість, оскільки імперія постійно вела війни. Одним з найбільших заводів цієї галузі був завод «Арсенал» у Києві; дещо меншими були порохований завод у Чернігівській губернії, Луганський чавунно-ливарний завод, канатний завод та корабельня в Миколаєві.

Однак, незважаючи на певні зрушення, промисловий переворот в Україні відбувався повільно. Його гальмувала існуюча феодально-кріпосницька система. Повільно йшло нагромадження капіталу, тому що робітниками на підприємствах були в більшості кріпаки, відпущені на чинш. Підприємець мусив платити робітнику не тільки суму прожиткового мінімуму, але й суму, що йшла на чинш. Кріпосне право звужувало ринок робочої сили, оскільки 59,7 % усього селянства становили селяни-кріпаки. Ця ж обставина звужувала і внутрішній ринок. А оскільки сільське господарство знаходилося у стані кризи, не досить широким був ринок сировини для промисловості.

5. На західноукраїнських землях, що належали Австро-Угорщині, половина земель була власністю поміщиків, близько 4 % — держави, а решта (близько 48 %) перебувала у користуванні селян.

а). У сільському господарстві переважали продовольче хліборобство і вирощування технічних культур, поступово розширювалось скотарство. Втягнення поміщицьких господарств у товарно-грошові відносини призводило до посилення експлуатації селянства.

б). Розвиток промисловості на цих землях у першій половині XIX ст. відбувався досить повільно. Тут розвивалися традиційні галузі, відомі ще з давнини: текстильна, шкіряна, соляна, залізорудна, тютюнова, лісова. Дуже розповсюджене було виробництво полотна. Засновувались суконні мануфактури, папірні, гуті, керамічні й залізобудівні підприємства, ливарні заводи. Але з початком промислового перевороту в інших провінціях Австрії галицьке ремесла і мануфактури занепали. Винятком було тільки гуральництво, основною сировиною для якого стала картопля. Це було одним з найважливіших джерел доходу. В 1841 р. в Галичині було 203'горілчаних заводи. Успішно розвивалася на Прикарпатті сірчана промисловість.

в). Традиційною галуззю для економіки Галичини було скотарство, особливо розвинуте на Прикарпатті. Торговці — переважно поляки, євреї — закуповували живу худобу і здійснювали експорт м'яса та шкур у Західну Європу. Разом з тим, виготовлення шкіри-сирцю було добре налагоджене на заводах у Львові, Станіславові, Стрию, Болехові.

г). Причиною економічної відсталості Галичини було кріпацтво. Воно зумовило вузькість внутрішнього ринку, що стримувало розвиток місцевої промисловості. Разом з тим, економічну відсталість Галичини зумовлювала

особливість галицького торговельного капіталу, оскільки купці займалися лихварством і не вкладали капітали в промисловість. Існували й інші причини: незручні шляхи транспортування товарів на Захід (через Карпати), митна політика австрійського уряду тощо.

д). У Закарпатській Україні в першій половині XIX ст. був відсталий аграрний сектор, однак тут також відбувалася товаризація поміщицького господарства, і поширювалися площі, зайняті здебільшого пшеницею, виноградниками. Поміщики поліпшували породи великої рогатої худоби, вирощували свиней. Більше уваги почали звертати на переробку сільськогосподарської продукції в маєтках; в окремих із них засновуються лісопильні й підприємства гірничодобувної промисловості, впроваджуються машини і застосовується наймана праця.

Селянські господарства були переважно малоземельними (не більш ніж 2 га). Крім того, на початку XIX ст. основна маса селянства була покріпачена: поміщикам і монастирям належало 94,15% всіх селян. Основною формою експлуатації була панщина, норми якої весь час зростали. До того ж селяни віддавали поміщикам дев'яту частину від урожаю зернових і виноградників, від худоби і бджіл; сплачували різні податки і відбували державні повинності.

2. Вплив реформи 1848 і 1861 років на здійснення промислового перевороту і поступову індустріалізацію економіки України

Реформи 1848 р. в Австро-Угорщині та 1861 р. у Росії мали багато спільного. Як прогресивний крок у суспільному розвитку вони в цілому створили умови для генезису підприємницьких відносин, здійснення промислового перевороту та підвищення ефективності аграрної галузі, істотної розбудови залізничної мережі та розширення ринків збуту для капіталістичного виробництва. Разом з тим, методи запровадження зазначених реформ в економічне життя обох країн зумовлювали довготривале існування пережитків патріархального ладу. Останні суттєво гальмували господарську ініціативу селянства та утруднювали процес капіталістичної перебудови сільськогосподарського виробництва.

1. Першим кроком у ліквідації кріпосництва на українських землях було підписання 7 вересня 1848 р. закону про скасування кріпосного права в Австрії. Згідно з цим законом селян оголошено вільними громадянами держави, поміщики втрачали владу над селянами.

2. Ліквідація феодальних повинностей селян Північної Буковини розпочалась спеціальним актом 1 липня 1848 р. Вартість селянських повинностей була визначена в 4умлн. золотих гульденів. Реформу було проведено таким чином, що приблизно 72% селянських дворів землю або зовсім не одержали, або одержали таку кількість, що прожити з неї було неможливо, і селяни перетворювались на наймитів з наділом та без наділу.

3. Певні відмінності мала селянська реформа в Закарпатті, зокрема закон про скасування панщини було видано угорським сеймом 18 березня 1848 р. Від

панщини не були звільнені селяни-орендарі, двораки і наймити поміщицьких маєтків. Крім того, селянство було позбавлено значної частини земель; у деяких місцевостях 70-80 % селян одержали менш ніж половину того наділу, що мали до реформи. Поміщики одержали компенсацію в 4,4 млн. форинтів, яку селяни сплачували у формі додаткового податку.

З цього можна зробити висновок, що аграрна реформа 1848 р. в Західній Україні не тільки не знищила поміщицького землеволодіння, а й розширила його за рахунок сервітутних земель, які мали велике господарське значення для селян цього краю. За викуп землі селяни мали сплачувати протягом декількох десятиліть. Безземельні й малоземельні селяни землі не одержали. Поміщики втратили владу над селянами, але мали можливість їх закабалити, надаючи їм землю в оренду. Вони одержали компенсацію за втрачені феодалські повинності й тепер щорічно отримували платежі, сплату яких гарантував уряд.

Отже, селянська реформа 1848 р. мала грабіжницький характер: селяни втратили сервітутні землі, багато з них отримали зменшені наділи орної землі, вони мусили сплачувати величезний індемнізаційний борг. Усе це гальмувало розвиток капіталізму в сільському господарстві Західної України і в економіці загалом. Але разом з цим реформа й полегшила подальший розвиток капіталізму.

4. У Східній Україні цю реформу було проведено в 1861 р. Реформа була підготовлена за весь час економічного розвитку Росії, який витягував її на шлях капіталізму, а кріпацтво перетворилося на гальмо для розвитку промисловості й сільського господарства. Вона готувалася майже 5 років, і весь час точилася боротьба між окремими групами поміщиків про умови звільнення селян, з одного боку, а з другого її підганяли хвилі селянських заворушень. Більшість поміщиків України була прихильниками звільнення селян або без землі, або з невеликими клаптиками землі та з умовою обов'язкового викупу землі й особи селянина. Нарешті, 19 лютого 1861 р. Олександр II підписав маніфест і «Положення про селян, звільнених з кріпосної залежності», де було викладено основні умови скасування кріпацтва.

5. На підставі «Загального положення» селянин ставав вільною людиною й одержував певні громадянські права: він міг займатися торгівлею та промисловістю, володіти рухомим і нерухомим майном, укласти договори, виступати позивачем і свідком у суді, переходити в інші стани, вступати в навчальні заклади, брати участь в органах самоврядування та ін. Проте воля, яку здобули селяни, була обмеженою. Було збережено сільську общину, всі члени якої були пов'язані круговою порукою — відповідальність усіх за своєчасні платежі податків і викупних платежів за землю, відбування повинностей, вихід з общини. Поміщики втручалися в господарське життя сільських общин: без згоди поміщика не можна було міняти сівозміни, розорювати нові землі тощо.

6. При наділенні формальними правами селяни й далі фактично залишалися нижчим станом. Вони сплачували подушний податок, відбували

рекрутчину, їх могли піддавати фізичним покаранням. Крім того, до укладення викупних угод з поміщиками селяни запишалися тимчасово зобов'язаними, змушені були відбувати повинності, платити оброк або відбувати панщину і підлягали вотчинній владі поміщика. Після укладення викупної угоди селянин переходив на викуп, тимчасовозобов'язане становище припинялося. 9 років після реформи селянин не мав права відмовитися від землі й виходити зі складу сільської общини.

Отже, під час проведення реформи селяни були пограбовані і поміщиками, і державою. Проте реформа мала велике значення для економічного розвитку України. Вона знищила перепони для розвитку капіталізму, який почав швидко прогресувати. Реформа 1861 р. втягнула селянство в товарно-грошові відносини, примусила їх підвищувати товарність своїх господарств у зв'язку з необхідністю сплати викупних платежів.

Реформа також змусила поміщиків перейти на нові форми господарювання:

- поміщики мусили перейти від використання праці кріпаків до вільнонайманої праці;
- придбати власний інвентар, робочу худобу;
- остаточно відмовитись від натурального характеру свого господарства і перетворити його в торгове, підприємницьке.

7. Отже, розвиток капіталізму сприяв зростанню продуктивних сил, продуктивності праці в сільському господарстві. Однак процес перетворення феодального землеволодіння в буржуазне відбувався в Україні специфічно, двома шляхами: американським і пруським одночасно. Для північних губерній характерною була система відробітку, тобто пруський шлях розвитку аграрного сектора господарства. Для центральних і східних районів України було властиве поєднання капіталістичного фермерства з напівфеодальними системами ведення господарства. У південних українських⁴ губерніях сільське господарство розвивалося переважно на підприємницьких капіталістичних засадах, хоча були й відробітки. Тобто абсолютно чистих форм економічної організації господарства в пореформену добу не існувало. Поєднувалися риси як панщинної, тобто відробіткової, напівфеодальної, так і капіталістичної систем. їх тісне переплетення було характерною особливістю економічного розвитку сільського господарства в пореформений час.

Таким чином, з огляду на основні риси модернізації господарства України після 1861 р., можна говорити про наздоганяючу модель економіки. Її характерними ознаками були:

- а) втілення в життя прогресивних явищ та процесів не завдяки еволюції «знизу», а силовій модернізації — «революції згори»;
- б) вибіркове, а не системне, запозичення та використання світових досягнень у галузі техніки, технології та організації виробництва;
- в) пріоритетність окремих галузей, яка в перспективі веде до деформації структури економіки;

г) збереження протягом тривалого часу багатокладності, паралельного існування нового та попередніх устроїв;

д) порушення однорідності економічного простору, ускладнення соціальних та політичних проблем, зростання соціальної напруженості в суспільстві.

Усі зазначені риси знайшли відображення в українській моделі економіки, включаючи розвиток її аграрної сфери та промислового виробництва. Тобто реформа, незважаючи на її обмеженість і непослідовність, відкрила можливості для подальшої модернізації українського суспільства (шляхом «наздоганяючого» розвитку) та поступового формування ринкових відносин.

8. Розвиток промисловості капіталістичним шляхом, порівняно з аграрним сектором економіки, відбувався набагато інтенсивніше. Протягом 60—80-х рр. XIX ст. промисловий переворот загалом завершився. В Україні промисловість формувалася як система взаємопов'язаних і взаємозалежних галузей харчової промисловості, важкої індустрії, передусім металургійної, вугільної, залізорудної та залізничного транспорту. Знаменною особливістю модернізації стало те, що фабрика остаточно витіснила мануфактуру. Якщо в 1860 р. налічувалося 2330 фабрик і заводів, то у 1869 р. — 3712 промислових підприємств.

Таким чином, скасування кріпосного права в імперії Романових прискорило розвиток промисловості України, незважаючи на її колоніальне становище та збереження середньовічних устоїв у суспільстві. У провідних галузях виробництва наприкінці 70-х років відбувся технічний переворот.

Промислове піднесення 60-х - поч. 70-х років XIX ст. закінчилося економічною кризою 1873-1874 рр. Після незначного піднесення в 1875-1880 рр. криза знову охопила економіку України в 1881-1883 рр. З кінця 80-х років XIX ст. почалось нове промислове піднесення, яке тривало протягом усього останнього десятиріччя XIX ст.

9. Для Західної України на межі XIX-XX ст. був характерний недостатній розвиток капіталізму у сільському господарстві, а зuboжіння селян постійно зростало. Із галузей промисловості розвивались тільки соле- та нафтодобувна, зростала лісозаготівля. Наслідком цих процесів було аграрне перенаселення, що характеризувалось надлишком робочих рук.

10. Незважаючи на залишки кріпосництва, наприкінці XIX ст. в Україні почалась індустріалізація. Найшвидше розвивалась важка індустрія, яка перевершувала легку за темпами зростання вдвічі. Для металургійної промисловості переломними стали 80—90-ті роки. У той час на території Катеринославської та Херсонської губерній було збудовано 17 великих металургійних заводів. У 1885 р. було розпочато будівництво потужного чавуноливарного підприємства поблизу Катеринослава, а вже до 1888 року діяло дві потужні доменні печі. Поблизу с. Кам'янське (нині Дніпродзержинськ) у 1889 р. став до ладу металургійний завод з двома домнами. 1892 року було введено в експлуатацію Гранцівський, в 1894 р. - Дружківський, в 1896 р. —

Донецько-Юрїївський, а в 1897 р. Нікополь-Маріупольський металургійні заводи. На цих заводах працювало від 2 до 6 тис. чоловік на кожному, що свідчить про їх потужність.

11. Наростаючі темпи індустріалізації України на межі XIX—XX ст. були б неможливі без розвитку залізничного транспорту. Якщо з 1881 р. по 1890 р. в Україні було введено вдію 1093 км. залізниць, то у 1890-1895 рр. — ще 1141 км. Значну частину залізниць будували із залученням акціонерного капіталу.

12. Другим стимулюючим фактором, який був тісно пов'язаний з наростаючими темпами індустріалізації, став іноземний капітал, який при надвисоких прибутках майже повністю переливався за кордон. Іноземний капітал ринув із Франції, Бельгії, Англії, США, і вже на початку XX ст. у вугільній промисловості України іноземцям належало 63 % основного капіталу, в металургії — 90 %. Капіталізація української промисловості здійснювалась також значною мірою завдяки акціонуванню, яке сягнуло піку в 1910-1913 р.р. Акціонерні компанії були єдиною формою організації фінансового та монополістичного капіталу і способом проникнення іноземного капіталу в українську промисловість. На кінець 90-х років XX ст. в Україні діяло біля 20 великих акціонерних товариств зі значною часткою іноземного капіталу.

13. Концентрація виробництва мала теж певні соціальні наслідки — різко стало зростати населення окремих міст, збільшилась кількість великих промислово розвинутих районів. На кінець XIX ст. найбільшими містами в Україні були: Одеса (403,8 тис. жителів), Київ (247,7), Харків (173,9), Катеринослав (112,8 тис. жителів). У цих містах було сконцентровано 35 % міського населення.

Загалом на межі XIX-XX ст. Україна в складі Російської імперії за темпами індустріалізації зайняла одне з перших місць, випереджаючи інші регіони імперії за виправкою чавуну, видобутком вугілля, виробництвом цукру. Українська промисловість перед першою світовою війною становила 24,3 % від загальноімперської, даючи понад 70 % продукції всієї видобувної промисловості Росії в цілому.

Отже, індустрія України розвивалась однобічно, у першу чергу із максимальним використанням природних ресурсів. Місцеві підприємства не задовольняли навіть найелементарніших потреб у товарах народного вжитку. Незважаючи на швидкі темпи розвитку окремих галузей промисловості, Україна, як і Російська імперія загалом, залишалась в техніко-економічному відношенні досить відсталою у порівнянні з 34 провідними країнами Європи.

3. Основні напрямки економічної думки в Україні у другій половині XIX — на поч. XX ст.

Економічна думка в Україні у другій половині XIX ст. була орієнтована на аналіз тих позитивних змін, що відбувались у пореформеній економіці, водночас вона переживала певний занепад, пов'язаний із процесом становлення,

вибору оптимального напрямку, що відповідав би українській специфіці, і тому відзначалася великою різноманітністю напрямів, течій та ідей.

На початку розглядуваного періоду, в 60-70-х роках XIX ст. в Україні економічна думка розвивалась під впливом двох різноспрямованих факторів:

- а) скасування кріпосного права і створених на основі цього умов та особливостях промислового перевороту;
- б) теоретичних дискусій провідних європейських економічних шкіл, особливий вплив серед яких мала марксистська.

«Кирило-Мефодіївське товариство» (1846-1847) – проголошувало:

- необхідність знищення кріпосництва та царизму;
- об'єднання слов'янських народів на демократичній основі.

У товаристві утворилося два напрями:

- революційно-демократичний (Т. Шевченко, М. Савич та інші);
- ліберально-дворянський (П. Куліш, В. Білозерський,

М. Костомаров та інші).

Ті, хто стояв на ліберальних позиціях, заперечували революційну боротьбу і виступали за еволюційний шлях розвитку. В.Н. Карабін, А.О. Скальковський, Д.П. Журавський, Д.М. Струков ін.

Ліберально-буржуазний рух в Україні був репрезентований інтелігенцією, яка гуртується у так званих громадах - своєрідній організаційній формі руху.

Громади виникають у 60-х р. у Києві, Харкові, Чернігові, Полтаві та інших містах України. Київська громада розкололась на «Стару громаду» і «Молоду громаду».

Активними діячами «Старої громади» в Києві були В.Б. Антонович, М.П. Драгоманов, П.П. Чубинський, К.М. Михальчук, П.І.Житецький. В.Л. Беренітам, М.В. Лисенко, О.О. Русов, М.П. Старицький, П.А. Косач, В.А. Рубініштейн.

Економічні ідеї революційного народництва:

- вірили в самобутній характер економічного розвитку країни;
- ідеалізували селянство;
- вважали селянство рушійною силою революції.

Водночас українські учені-економісти зробили значний внесок у розвиток сучасниці їм теорій та концепцій, а також вписали власні сторінки у книгу світової економічної думки.

1. Відомим ученим, професором Київського університету і прихильником класичної школи був **Микола Бунге (1823-1895)**, відомий за такими працями: «Гармонія господарських відносин» (1860), «Основи політичної економії» (1870), «Нариси політико-економічної літератури» (1895). Говорячи про

капітал, він називав його самостійною продуктивною силою. Крім капіталу, він виділяв ще дві продуктивні сили — природу і працю, які забезпечують людські потреби. М. Бунге виступав за вільне суперництво; під ним він розумів співвідношення попиту і пропозиції, завдяки якому встановлюється ціна товару. Перед економічною теорією він ставив завдання вивчати послідовний ряд господарських явищ, починаючи з потреб і закінчуючи їх задоволенням. Виступаючи проти марксизму, він доводив, що економіст у своїх дослідженнях повинен керуватися не догмами, а аналізом життя.

На думку М. Бунге, політична економія має розглядати такі категорії:

- 1) потреби;
- 2) засоби для задоволення потреб;
- 3) виробництво і продуктивні сили;
- 4) розподіл та поєднання занять і праці;
- 5) обмін, цінність і ціну;
- 6) доходи;
- 7) власність і споживання.

2. Іншим послідовником класичної школи був **Микола Зібер (1844-1888)**, автор помітних у тодішній світовій економічній літературі праць: «Основи політичної економії» (1873), «Девід Рікардо і Карл Маркс в їх суспільно-економічних дослідженнях» (1885) та ін.

Професор Київського університету М. Зібер стояв на позиції трудової теорії вартості, довівши, що праця є єдиним елементом споживної та мінової вартості:

- На його думку, метод економічної теорії має бути науковим, що вимагає дотримання відповідних правил і принципів. М. Зібер розглядав теорію вартості та грошей, поняття капіталу, досліджував процес його виникнення та збереження, причини прибутку з капіталу і вартість робочої сили, постійний і змінний капітал тощо. Не сприймаючи ідеології класової боротьби і диктатури пролетаріату, але будучи популяризатором марксизму, він розділяв лише окремі його положення, зокрема, трудову теорію вартості, грошей, капіталу.

- Особливе місце у творчому доробку ученого займає праця «Нариси первісної економічної культури» (1881), присвячена дослідженню закономірностей розвитку світової економіки. М. Зібер спростував концепцію російської моделі общинного соціалізму, проти якої виступали українські та європейські учені. Він підтвердив наявність загальних тенденцій капіталістичного розвитку в економіці Росії, визначив її національні форми й особливості нагромадження капіталу. Наприклад, казнокрадство він зарахував до таких джерел зростання капіталу, що його можна по праву назвати виключно російською «спеціальністю». Водночас з історії українського народу він відзначив таку цікаву рису, як зв'язок економічних прав особистості з характером праці, її розподілом, господарськими обов'язками в сім'ї.

- Загалом М. Зібер здійснив помітний вплив на розвиток української економічної думки, персоніфікований такими знаними особистостями, як І.

Франко, М. Драгоманов, О. Терлецький, С. Подолинський та ін. Ці прогресивні українські мислителі належали до громадянського та народницького напрямів суспільно-політичних рухів, але були добре обізнані із працями класиків політичної економії та абстрагували їх вчення до тогочасного господарського життя в Україні.

3. На межі двох століть найпомітнішою постаттю -суспільно-політичного життя в Україні був **Іван Франко (1856—1916)**. Будучи людиною універсальних здібностей, він ґрунтовно ознайомився з політичною економією, вважаючи її найважливішою з усіх наук, оскільки вона вивчає причини багатства і злиднів, поділ праці та її плоди. Як і М. Зібер, він був прихильником трудової теорії вартості, доводячи, що без праці немає вартості. Він був ознайомлений з течіями тогочасної європейської економічної думки і позитивно сприймав більшість із них. **І. Франко** не був економістом-теоретиком, а переважно популяризував економічну теорію, зокрема, у 70-х роках марксизм, переклавши українською мовою 24-й розділ I тому «Капіталу» К. Маркса та окремі розділи книги Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг». У статті «Про працю» він досить явно показав себе прихильником теорії доданої вартості та критиком капіталістичного способу привласнення. Написавши дохідливою мовою, підручник «Основи суспільної економії», І. Франко популяризував у робітничих гуртках з марксистських позицій поняття «товар», «гроші», «капітал», «рента», «експлуатація» та ін. Заробітну плату він розглядав з погляду так званого «залізного закону заробітної плати» ф. Лассалю.

У низці статей І. Франко аналізував становище селян Галичини, тяжкі умови праці і життя робітників нафтових копалин. Категорично не сприймав Великий Каменярь марксистських висновків про необхідність і неминучість пролетарської революції та подальшої диктатури пролетаріату. З 90-х років XIX ст. він гостро критикував марксизм як «релігію, що ґрунтується на догмах ненависті і класової боротьби». Основою народного поступу він вважав «працю на рідному ґрунті» і національне визволення України з-під колоніального ярма.

4. Послідовником ідей кирило-мефодіївців, особливо федералістського устрою слов'янської держави, прихильником ідеї дрібновласницького соціалізму французького економіста П. Ж. Прудона був відомий учений **Михайло Драгоманов (1841-1895)**. Економічні погляди українського мислителя зосереджувались насамперед на проблемі розвитку пореформених аграрних відносин. Реформу 1861 р. він вважав антинародною і такою, що обділила селян землею й відібрала більшу частину тієї, на якій вони господарювали. На його думку, ринкове господарство є прогресивним, але воно несе надмірну диференціацію населення, експлуатацію трудящих, кризи, безробіття тощо. Вихід з негараздів капіталізму він бачив у просвітницькій діяльності серед робітників, у знищенні приватної власності і побудові соціалізму у формі «громадянства», під яким розумів таку форму організації господарства, коли промислові засоби виробництва та результати праці будуть належати робітничим громадам, а земля і продукти праці на ній належатимуть

сільським громадам. Разом з тим він був переконаним опонентом марксистської теорії класової боротьби, революції та диктатури пролетаріату.

5. Представником громадянського руху і засновником школи фізичної економії був доктор медицини **Сергій Подолинський (1850-1891)**. Він, як і М. Драгоманов, трактував марксистську ідею соціалізму з позицій громадянства, тобто як «громадянство» з рисами анархізму і федералізму, що існуватиме на основі общинного землеволодіння. Свої праці, викладені з позицій марксизму, він базував на аналізі господарства України. У роботі «Ремесла та фабрики на Україні» (1880) він доводить, що капіталізму промисловості України, як і в інших країнах, проходить через стадії ремесла, мануфактури та фабрики; обґрунтовує наявність суттєвих переваг капіталізму над феодализмом, його скороминушність і заміну соціалізмом. С. Подолинський вважав, що соціалізм створить набагато кращі можливості для розвитку продуктивних сил і більше відповідатиме загальнолюдським моральним принципам.

6. Світову славу і визнання заслужив найвідоміший український економіст, автор новаторських теорій синтезу граничної цінності з трудовою теорією вартості, теорій розподілу, кооперації, кон'юнктури, теорії грошей, інвестиційної теорії економічних циклів **Михайло Туган-Барановський (1865-1919)**.

У 1894 року він опублікував працю *«Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини і вплив на народне життя»*, яку захистив як магістерську дисертацію у Московському університеті. Це дослідження (доповнене й перероблене) було згодом видано майже всіма європейськими і навіть японською мовами.

М. Туган-Барановський, проаналізувавши розвиток теорії граничної корисності від її витоків до більш пізніх учень у своїй праці *«Вчення про граничну корисність господарських благ як причину їх цінності» (1890)*, дійшов висновку про доцільність використання в економічних дослідженнях теорії корисності.

Економічні погляди М. Туган-Барановського розкриті в наступних теоріях:

1. Теорема цінності. Обмеженість моністичного пояснення цінності й ціни відзначав і М. Туган-Барановський, розпочавши розробку власної теорії цінності. Він вводить у науковий обіг нові за змістом поняття - *«вартість»* і *«трудова вартість»*. Перша на відміну від поняття *«цінність»* (*«суб'єктивна»* з точки зору окремої особи та *«об'єктивна»* - з точки зору суспільства, або ціна) є господарська витрата, яка здійснюється *«заради здобування предмета»* і включає витрату засобів виробництва та праці, друга - *«трудова вартість»* - є частиною цієї витрати, а саме - витратами праці.

2. Він сформулював закон (*«теорему цінності»*), згідно з яким граничні корисності господарських благ, що вільно відтворюються, прямо пропорційні їх трудовим вартостям. При всій умовності цього закону (що, до речі, визнавав і сам учений, розглядаючи його як певний ідеал, тяжіння до якого є необхідною умовою реалізації принципу господарського розрахунку) сама ідея про

необхідність дослідження категорії цінності з точки зору «об'єктивних» і «суб'єктивних» факторів була надзвичайно плідною, підносила його праці в цій галузі на рівень найновіших на той час здобутків світової економічної думки.

3. Теорія ринків та криз. Глибокий критичний перегляд М. Туганом-Барановським теорії ринків та криз, які існували на той час, приводить до висновку про суперечність пояснення кризи невідповідністю між виробництвом і споживанням, «недоспоживанням» народних мас, яке, нібито, стоїть на заваді розширеного відтворення. Ця теорія, на думку вченого, ніяк не пояснює капіталістичного циклу.

4. Підвалини інвестиційної теорії циклів. Заперечуючи висновки марксової теорії відтворення та криз, учений дійшов висновку, що рушійною силою еволюції капіталістичної системи господарювання є інновації, насамперед в галузях, що виробляють засоби виробництва. На відміну від моделей неокласиків, у яких приймалося, що механізм практично одразу врівноважує попит і пропозицію на всіх ринках, М. Туган-Барановський виходить із вторинності у практичному житті процесу коригування цін відносно так званого кількісного реагування. Він ураховував можливість не тільки витрачання коштів на купівлю товарів або інвестування у виробничий процес, а й їх заощадження. Саме диспропорція між рухом заощаджень та інвестицій, насамперед у галузях, що виробляють засоби виробництва, на думку вченого, становить основну причину циклічних коливань.

5. Виходячи із своєї теорії розподілу, М. Туган-Барановський чітко визначає два основні фактори, від яких залежить заробітна плата:

- зростання продуктивності суспільної праці (фактор економічний) та соціальна сила робітничого класу (фактор соціальний);
- вчений розглядає як основний перший з них.

6. Розглядав ренту як результат природних стійких відмінностей у продуктивності праці у різних пунктах виробництва і визначав її як «нетрудовий дохід, що впливає з користування стійкими корисними властивостями землі».

Він розрізняв три джерела виникнення земельної ренти:

- 1) відмінність земельних ділянок за місцем їх розташування;
- 2) дія закону спадної продуктивності землеробської праці або спадної продуктивності наступних витрат у землеробстві;
- 3) відмінність земельних ділянок за родючістю.

7. Іншим визначальним українським представником маржиналізму, зокрема його математичного напрямку був учений зі світовим ім'ям **Євген Слущкий (1880-1948).**

Є. Слущкий став фундатором маржиналістської математичної теорії споживання. Розпочалося дослідження цієї проблеми з публікації у 1915 р. в італійському часописі «Giornale degli economisti rivista di statistica», № 1 його

статті «До теорії збалансованого бюджету споживача». Сама ідея та методологія цієї статті започаткували якісно новий етап у розвитку теорії попиту, визначили принципово нові підходи до проблеми взаємозв'язку ціни, попиту та функції корисності. Застосувавши складний математичний апарат, учений виявив умови, за яких функція корисності досягає свого максимуму, та запропонував способи обчислення її параметрів. Він запропонував математичні методи, які дають змогу досліджувати величини функції корисності та функції попиту залежно від руху цін і зміни доходів споживача.

Саме Є. Слуцький першим увів в аналіз поняття рівноважного стану бюджету споживача, а також його стійкість. Рівновага споживацького бюджету існує тоді, коли корисність благ, яка йому відповідає, має однакову або найбільшу величину серед усіх найближчих до нього станів. Стан рівноваги бюджету є стійким, якщо будь-яке відхилення від нього зменшує корисність набору благ, і нестійким — коли ця корисність збільшується.

Складові теорії збалансованого бюджету споживача:

1. Корисність будь-якого поєднання благ, на його думку, є величина, що має властивість набувати тим більшого значення, чим більшою мірою це поєднання виявляється кращим для певного індивіда.

2. Під переважаючою комбінацією благ розуміють таку, коли індивід переходить від поєднання А до поєднання В.

3. Якщо такий перехід не здійснюється, то блага А і В мають однакову величину корисності.

4. Стан рівноваги бюджету індивіда може наставати тоді, коли корисність бюджету споживача має однакову або найбільшу величину серед усіх найближчих до нього станів. Таке становище можна назвати станом рівноваги. Воно буде стійким за умови, що всяке відхилення від нього зменшуватиме корисність, і нестійким - у протилежному випадку.